

ПРАКТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПЕРЕДАЧІ МАТЕРІАЛЬНОЇ ФОРМИ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВІ-РЕЦИПІЄНТІ

PRACTICAL TRANSCRIPTION AS A METHOD OF CONVEYING OF THE FORM OF LOAN-WORDS IN THE TARGET LANGUAGE

Есенова Е.Й.,

orcid.org/0000-0002-3843-3296

*старший викладач кафедри теорії та практики перекладу
Ужгородського національного університету*

У статті розглядаються теоретичні засади фонетико-графічного засвоєння слів іншомовного походження лексичною системою мови-реципієнта. Метою статті є подання огляду лінгвістичної літератури, що досліджує особливості цього аспекту асиміляції запозичених лексичних одиниць. Розглядаються основні принципи одного з найпоширеніших засобів передачі матеріальної форми запозичених лексем у мові-реципієнті, а саме практичної транскрипції. Під практичною транскрипцією розуміють передачу засобами алфавіту мови-реципієнта власних та загальних назв, що запозичуються з іншої мови. Незважаючи на існування інших засобів передачі вихідної форми запозичених лексем (транслітерація, трансплантація та трансфонування), практична транскрипція і досі залишається найпоширенішим засобом. Це можна пояснити тим, що вона є доволі гнучкою, її призначення є масове та загальнодоступне. Мови-реципієнта іншомовних слів у прийнятній для даної графіки формі. При застосуванні практичної транскрипції про фонетичну сторону передачі піклуються значно більше, ніж про графічну. Це пояснюється тим, що людина, яка транскрибує, турбується про долю іншомовного слова у мові-реципієнті. Вона намагається підібрати найоптимальніші сполучення літер мови-реципієнта для демонстрації не тільки вимови слова, але також деяких його морфологічних та синтаксичних характеристик. Актуальність даної проблематики полягає також в тому, що деякі аспекти адаптації та нормалізації запозичених лексем у мові-реципієнті є і на сьогоднішній день не вирішеними. Відсутність чітких та уніфікованих норм щодо передачі матеріальної форми запозичених лексичних одиниць призводить до зростання кількості варіантів передачі нових лексем з різних мов. Вирішення цієї проблеми є особливо актуальним на сьогоднішньому етапі, коли українська мова вступає у прями, безпосередні контакти з багатьма мовами світу.

Ключові слова: практична транскрипція, транслітерація, іншомовне слово, запозичення, мова-реципієнт, фонетико-графічна асиміляція.

The process of borrowing lexical units from one language into another is constant and cannot be prevented, as there are hardly any isolated nations and peoples in the world. The main reason for it is the globalization of all spheres of human activity. The studying of language contacts in linguistics is considered to be very important and interesting. Lexical borrowing is a very complicated process. The result of it is the transformation of the word of the source language into a new lexical unit of the target language in accordance with its phonetical and grammatical peculiarities. Numerous loan words enter the system of the target language and in the course of time become assimilated in this language. The present article is devoted to some theoretical problems of assimilation of loan-words in the target language. Linguists distinguish different stages of entering of a borrowed lexical unit into the system of the target language. In the given article we will make an attempt to analyze points of view of different linguists on this complex language phenomenon. We will focus mainly on the phonetical and graphical aspects of assimilation of loan words. One of the most widely used methods of conveying of the form of a loan word is practical transcription. Practical transcription is the transformation of the phonetical form of the word of the source language by means of the alphabet of the target language. This transformation may become a complicated process as the phonetical and graphical systems of the source language and the target language are different. There are also other ways of conveying of the form of loan-words. One of them, transliteration, is also widely used. But practical transcription still remains the most convenient and widely used method, as it takes into consideration both the phonetical and the graphical form of the loan word. A person who transcribes tries to find the most suitable letter combinations in the target language, which helps to preserve not only the original pronunciation of the word, but also to demonstrate some of its morphological and syntactical characteristics.

Key words: practical transcription, transliteration, borrowing, loan word, source language, target language.

Постановка проблеми. Знайомство носіїв мови-реципієнта з чужомовним словом відбувається, як правило, через друкований текст, у якому представлено письмову форму запозичення. На сьогодні єдиного принципу передачі запозичень українською мовою немає, а наявність декількох способів передачі матеріальної (фонетико-графічної) форми запозичених слів дає можливість фік-

сувати лексичні одиниці у некоректних формах. Подекуди зустрічаються декілька форм одного і того ж запозиченого слова, що аж ніяк не сприяє процесу його повної асиміляції у мові-реципієнті. Універсальних правил для орфографування запозичених слів поки не існує.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні способи передачі матеріальної форми

запозичених мовних одиниць в різний час розглядали такі відомі мовознавці як Л.В. Щерба [1], Г.Г. Тимофєєва [2; 8], О.В. Суперанська [3; 10], Р.С. Гиляревський [4], О.О. Леонтьєв [5], В.І. Кузнецова [6], О.І. Чередниченко [7], О.О. Реформатський [9; 11], Т.Г. Амірова [12], А.Г. Гудманян [13], І.П. Бондаренко [14], Р.А. Лідін [15], В.М. Мазниченко [16], G. Gerych [17], S.S. Eustace [18], J. Vachek [19], A. Almeida [20] та інші. Вони сформулювали основні теоретичні засади та принципи використання транскрипції та транслітерації при передачі іншомовних лексичних одиниць. Саме на їхні наукові праці ми спиратимемось у нашій статті.

Постановка завдання. Основною метою даної статті є подання короткого огляду лінгвістичної літератури, пов'язаної з основними способами передачі матеріальної форми запозичених лексем у мові-реципієнті. Ми зробимо спробу проаналізувати точки зору різних мовознавців на дану проблему. Особливу увагу звернемо на практичну транскрипцію як на найбільш поширений спосіб передачі вихідної форми запозиченого слова.

Виклад основного матеріалу. Ще у 30-ті роки 20-го століття Л.В. Щерба, вказуючи на неупорядкованість передачі запозичених слів, що порушує основний закон орфографії – одноманітність, та пов'язане з цим взаєморозуміння, писав про необхідність кваліфікованого втручання у цю галузь правопису [1, с. 118]. Оскільки матеріальна форма запозичення передається у мові-реципієнті різними способами, розглянемо деякі з них.

Трансплантація – це спосіб уведення іншомовного слова у мову-реципієнт, при якому у цій мові зберігається графічна форма запозиченої лексеми. В основі трансплантації, за словами Г.Г. Тимофєєвої, лежить графічний принцип, який «передбачає механічне перенесення графеми лексичної одиниці з однієї мови в іншу» [2, с. 29]. Інакше цей спосіб називають цитуванням, включенням, іншомовним вкрапленням. Трансплантація виключає можливість фонетичного варіювання, однак варіанти при вимові неминучі, оскільки правила читання у мові-джерелі та мові-реципієнті різні. В українському тексті цей спосіб уведення запозичень використовується, як правило, тоді, коли вводиться власна назва, термін або нове слово. Цей спосіб менш розповсюджений, ніж транслітерація, транскрипція або трансфонування.

Принцип (спосіб) трансплантації є основним у ряді країн Європи, оскільки тут намагаються використати кожен можливість для збереження єдиних орфограм, які при читанні можуть

заснавати певних спотворень у їх фонетиці. О.В. Суперанська вважає, що цей спосіб є чужим для східнослов'янських мов [3, с. 249]. Аналіз нашого мовного матеріалу дає можливість зробити висновок, що цей спосіб за останні роки значно розширив сферу свого впливу, хоча змагатися з транслітерацією чи практичною транскрипцією він, звичайно, не може.

Наведемо декілька прикладів трансплантації, зафіксованих нами у періодичній пресі: «Тепер почали про себе голосно заявляти фірми українські та російські, які дещо зухвало стверджують про здобуття титулу “brand name” на нашому ринку»; «Комп'ютери brand name з програмним забезпеченням...»; «Це передова машина, на рівні досягнень справжнього brandname'a, а ціна її набагато нижча від вартості закордонних аналогів»; «Сучасний чоловічий look (вигляд – наш) має бути серйозним і водночас вільним»; «Домовлено, що всі ігри наступного чемпіонату у цьому плані пройдуть за принципом “fair play” – “чесна гра”»; «До речі, про “setting”. Це не лише місце й оточення, в якому наркоман найохочіше вживає наркотики, а й певний антураж». Як бачимо з наведених прикладів, крім того, що дані слова вживаються в оригінальній (англійській) графіці, вони дуже часто беруться в лапки, а іноді в дужках дається їх переклад або ж тлумачення. Все це свідчить про те, що дані слова є зовсім не асимільованими у мові-реципієнті.

Іншим способом передачі матеріальної форми запозиченого слова є практична транскрипція. Під транскрипцією Р.С. Гиляревський розуміє «передачу звуків та букв мови системою знаків, що відмінна від прийнятої у даній мові системи письмових одиниць. У лінгвістичних дослідженнях застосовується фонетична транскрипція, що використовує умовну систему знаків» [4, с. 3]. При практичній транскрипції у якості цих знаків використовують орфографічну систему тієї мови, на яку передають іншомовні слова. Іноді під транскрипцією розуміють переклад на рівні фонем. Існує також міжнародна система фонетичної транскрипції, у якій кожному звуку людської мови (незалежно від конкретної мови, у якій ці звуки зустрічаються) відповідає певний знак або комбінація знаків. Крім того, існує фонематична (або фонологічна) транскрипція, деякі дослідники виділяють також морфематичну, лексематичну та графематичну транскрипцію [5, с. 351–359].

По-друге, під терміном «транскрипція» розуміють передачу засобами даного алфавіту іншомовних власних назв та апелятивів при їх трансформації з мов з іншим алфавітом. У цьому

розумінні, як зазначає В.І. Кузнецова, найчастіше застосовують термін «практична транскрипція» [6, с. 9]. Практична транскрипція є засобом включення слів однієї мови у текст іншої з приблизним збереженням звукової форми цих слів. Неминучість приблизності практичної транскрипції О.І. Черденченко розуміє як наслідок розбіжностей ряду фонем у різних мовах. Мовознавець підкреслює, що практична транскрипція «найбільш відповідає сучасній тенденції наближення до первісної звукової форми, і тому дає змогу уникнути певних її перекручень» [7, с. 26].

Практичною транскрипцією, слідом за О.О. Реформатським та О.В. Суперанською, будемо називати передачу власних назв та апелятивів однієї мови засобами звичайної орфографії та фонетики іншої мови для включення в орфографічні тексти останньої. Сам термін «практична транскрипція» належить О.М. Сухотіну. Даний спосіб уведення іншомовного матеріалу у текст мови-реципієнта, за зауваженням Г.Г. Тимофєєвої, становить компроміс між транслітерацією і транскрипцією. У практичній транскрипції, на думку дослідниці, знаходять своє відображення декілька принципів: графічний (використання засобів алфавіту мови-реципієнта), фонетичний (відображення звучання чужої одиниці), фонематичний (наявність фонемних еквівалентів), принцип орфографічної кодифікації (дотримання правил орфографії мови-реципієнта) [8, с. 13].

На відміну від транслітерації та інших видів транскрипції, практична транскрипція повинна обмежуватися наявним асортиментом літер даного національного алфавіту, не використовуючи діакритичних та інших знаків. За висловом О.О. Реформатського, єдине відхилення від орфографічного письма тут – «незвичайні позиції та сполучення нормальних літер» [9, с. 97]. Транскрипції підлягають, крім власних назв, багато спеціальних термінів, які при запозиченні значно переоформлюються. При транскрибуванні, на думку мовознавців, не слід захоплюватися фонетизмом, допускаючи значний розрив між транскрипцією мови-реципієнта та іншомовною графікою, оскільки у практичній роботі часто виникає необхідність зворотної транскрипції. У випадку передачі англіцизмів засобами української графіки це стосується, насамперед, передачі редукованого голосного.

У самому процесі транскрибування О.В. Суперанська виділяє декілька етапів: 1) написання слова у мові-джерелі; 2) читання іншомовного написання; 3) визначення фонемного складу іншомовного слова і переклад іншомовних фонем

у фонемі мови-реципієнта; 4) письмова фіксація іншомовного слова алфавітними засобами мови-реципієнта [10, с. 37]. Усі ці етапи тісно пов'язані між собою та непомітно переходять один у другий. Систему практичної транскрипції, на думку О.О. Реформатського, мають встановлювати носії мови-реципієнта, тобто ті, хто будуть нею користуватися; наприклад, систему передачі англійських, французьких, німецьких, італійських та інших латинописних текстів в українській мові встановлюватимуть носії української мови; передачу ж українських текстів латиницею для англійців встановлюватимуть носії англійської мови, для французів — носії французької тощо. Ніяких міжнародних угод, за словами мовознавця, при цьому не потрібно, однак у рамках кожної мови треба продумати систему правил подачі та передачі іншомовного тексту [11, с. 32].

Практична транскрипція, за висловом О.В. Суперанської, така ж стара, як і писемність, до неї неодмінно звертались там, де була хоча би одна писемна мова, оскільки запозичення слів – вічна й універсальна мовна закономірність, а письмова їх фіксація, тобто включення в тексти, починається на найбільш ранніх стадіях розвитку письма [3, с. 10]. Таким чином, спілкування представників різних народів вимагало розробки певних систем запису іншомовних слів. Практичну транскрипцію називають особливим видом контактування систем двох (і тільки двох мов), їх бінарною конфронтацією, при якій застосування тих чи інших засобів передачі визначаються взаємними відповідностями мовного матеріалу систем, що контактують. У процесі транскрибування контактують не окремі яруси мовної структури, а мовні системи у цілому. Основні вимоги при транскрибуванні до мовного матеріалу, що трансформується, – це ідентифікація тих самих і розмежування схожих, але не тотожних одиниць. На різних рівнях мовної структури ці вимоги реалізуються своїм особливим способом. У зв'язку з цим мовознавці часто розглядають їх реалізацію на фонетичному, фонематичному, морфологічному та лексичному рівнях [3, с. 123–125].

Паралельно з основною вимогою ідентифікації та розмежування, до транскрибованих слів є ще ряд вимог: 1) транскрибування повинно бути впізнаним; 2) можливість зворотної транскрипції; 3) однакові імена декількох об'єктів та однакові компоненти у складі декількох імен однієї й тієї самої мови повинні передаватися однаково; 4) схожі, але неідентичні імена та їх компоненти повинні по можливості розрізнятися; 5) одноім'яні об'єкти потребують додаткових засобів

розрізнення [3, с. 127]. Призначення практичної транскрипції масове та загальнодоступне. Її адресовано не фахівцям і не для спеціальних цілей, а для уведення у текст мови-реципієнта іншомовних слів у прийнятій для даної графіки формі. Це потрібно для національної бібліографії та картографії, для газет та журналів, при публікації перекладної художньої літератури, у підручниках та довідниках, що адресовані масовому читачеві.

Основним питанням практичної транскрипції у вузькому розумінні є питання: «Що передається?». У зв'язку з цим Л.В. Щерба писав: «Саме загальне питання можна сформулювати так: що брати в іноземців – написання чи вимову... Життя вже давно і, як мені здається, безповоротно вирішило це питання на користь вимови, правда... не без певних реверансів у бік написання» [1, с. 191]. Транскрипція у широкому розумінні, на думку Т.Г. Амірової, це свого роду показник того, якою мірою письмо передає звучання. Транскрипція, яку доповнено апаратом інтонографічних характеристик, допомагає зрозуміти, як і якою мірою членування письмового мовлення співвідноситься з функціональним членуванням звукового мовлення [12, с. 39].

І вимову, і написання можна відобразити в транскрипції лише до певної міри, оскільки графіка (у всякому разі у мовах зі звуко-буквеним написанням) не є надто віддаленою від звучання, так само як і не може повністю з ним збігатися. Однак при виборі засобів передачі перевага може надаватися показу або графіки, або звучання. Усі транскрипції, за зауваженням О.В. Суперанської, орієнтовані на показ вимови або написання, вони базуються на знаках відомого читачеві алфавіту і передбачають певні звуко-буквені асоціації [3, с. 14–15]. При застосуванні практичної транскрипції про фонетичну сторону передачі піклуються значно більше, оскільки того, хто транскрибує, турбує доля слова у мові-реципієнті, і він намагається підібрати оптимальні сполучення літер мови-реципієнта для демонстрації не тільки вимови слова, але й ряду морфологічних і синтаксичних його характеристик.

Таким чином, на думку О.В. Суперанської, принцип фонематичної передачі є дуже цінним для практичної транскрипції як такий, що забезпечує можливість передачі цілих слів з достатнім ступенем фонетизму і наближеності до графіки [3, с. 38]. Однак системи фонем навіть у споріднених мовах не збігаються. Тому, базуючись на фонематиці, неможливо витримати цей принцип до кінця. Відмовившись від чистого фонетизму і вважаючи практичну транскрипцію насамперед

засобом поповнення лексичного складу мови, дослідниця бере за основу її комбінований метод передачі. Виходячи з вимови іншомовного слова, намагаючись зберегти його загальний фонетичний вигляд, вона враховує його написання і фонемний склад у мові-джерелі, а також традиції мови-реципієнта, пов'язані з передачею окремих фонем, морфем і цілих слів певного типу [3, с. 38].

Особливим питанням у практичній транскрипції є традиційні власні назви та апелятиви. Однією з причин, через яку неможливо уніфікувати повністю передачу іншомовних слів (як власних імен, так і загальних назв), є наявність традиційних слів, які існують у мові-реципієнті й мають у ній усталену та широко відому форму. Це власні та загальні назви, що потрапили у мову-реципієнт досить давно та закріпились у даній формі у результаті багаторічного та багатомісячного вживання. Відмова від традиційних форм – не простий і не безболісний для мови процес. Більшість традиційних назв (власних і загальних) стали фактами мови-реципієнта, підпорядкувавшись її фонетичним та граматичним законам, дали у ній похідні і навіть фразеологізми, увійшли у наукову термінологію. Так само, як важко замінити в українській мові слово «Англія» на «Інгленд», «Лондон» на «Ландон», а «Відень» на «Він», важко замінити безліч апелятивів, які стали фактами української мови, на форми, що є фонологічно більш виправданими.

Подібна заміна, на думку О.В. Суперанської, відрве їх «від усього комплексу знань, поєданого з їх старою традиційною формою, та призведе до значної втрати інформації» [3, с. 252]. Таким чином, практична транскрипція повинна дбати й про збереження інформативності транскрибованої лексичної одиниці, і саме тому ігнорувати традиційні форми запозичень у мові-реципієнті не можна. Інакше кажучи, рекомендації щодо практичної транскрипції не мають і не можуть мати універсального характеру. За словами А.Г. Гудманяна, директивна діяльність в галузі передачі іншомовних власних та загальних назв «повинна мати за мету не створення системи звукових та графічних відповідностей, а розробку стрункої, але гнучкої системи практичної транскрипції. Така система повинна забезпечити природність функціонування запозиченого слова у мові-реципієнті (включаючи зручність вимови, відмінювання, використання у фразі, утворення похідних та милозвучність), а також потреби тих, хто її використовує» [13, с. 58].

Висновки. Працюючи над теоретичним та мовним матеріалом, ми маємо підстави вва-

жати, що сучасний український алфавіт і надалі залишиться придатним для обслуговування усіх завдань мови, включаючи й відтворення (передачу) запозичених апелятивів. Немає підстав стверджувати, що передача запозичених апелятивів способом практичної транскрипції є найбільш поширеною (багато загальних назв транслітеровано або ж відтворюються комбінованим способом), однак спостерігається постійне розширення

сфери її застосування, а також удосконалення методів транскрибування завдяки їх суворішому теоретичному обґрунтуванню та розширенню практичної роботи (видання посібників та словників). Таким чином, є підстави вважати, що практична транскрипція (за умов подальшого удосконалення її методів) та трансфонування будуть домінуючими способами при передачі запозичених апелятивів англійського походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щерба Л.В. Транскрипция иностранных слов, собственных имён и фамилий. *Труды комиссии по русскому языку*. 1931. Т. 31. С. 187–196.
2. Тимофеева Г.Г. Принципы и способы передачи заимствованных слов. *Язык и письмо*. 1991. С. 28–36.
3. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. Москва : Наука, 1978. 284 с.
4. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. Москва: Международные отношения, 1969. 215 с.
5. Леонтьев А.А. Мысли о транскрипции. *Фонетика. Фонология. Грамматика. К 70-летию А.А. Реформатского*. Москва: Наука, 1971. С. 351–359.
6. Кузнецова В.И. Фонетические основы передачи английских имён собственных на русском языке. Ленинград: Учпедгиз, 1960. 120 с.
7. Чередниченко О.І. Відтворення українських власних назв французькою мовою. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 25–28.
8. Тимофеева Г.Г. Английские заимствования в русском языке (фонетико-орфографическая ассимиляция): автореф. дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.02. Санкт-Петербург, 1992. 30 с.
9. Реформатский А.А. Транслитерация русских текстов латинскими буквами. *Вопросы языкознания*. 1960. № 5. С. 96–103.
10. Суперанская А.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 48 с.
11. Реформатский А.А. О стандартизации транслитерации латинскими буквами русских текстов. *Научно-техническая информация ВИНТИ. Серия 2. Информационные процессы и системы*. 1972. № 10. С. 32–36.
12. Амирова Т.Г. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. Москва: Наука, 1985. 285 с.
13. Гудманян А.Г. Фонографическая адаптация заимствованных антропонимов (на материале английского и украинского языков): дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.15. Ужгород, 1992. 458 с.
14. Бондаренко І.П. Практична транскрипція японських слів літерами українського алфавіту. *Доповіді та повідомлення IV міжнародного конгресу україністів*. Київ, 2002.
15. Лідін Р.А. Іноземні прізвища та особисті імена : Практика транскрипції на російську мову : Довідник. Москва : Тлумач, 2006. 480 с.
16. Мазниченко В.М. Практична транскрипція як засіб передачі українських онімів французькою мовою. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Іноземна філологія*. 2000. Вип. 30. С. 47–50.
17. Gerych G. Transliteration of Cyrillic Alphabets. Ottawa, 1965. 91 p.
18. Eustace S.S. A proposed transcription of Russian Cyrillic. *Journal of the International Phonetic Association*. London, 1974. Vol. 4. № 1. P. 37–48.
19. Vachek J. Some remarks on writing and phonetic transcription. *Praguiana*. Praha : Amsterdam. 1983. P. 199–209.
20. Almeida A., Braun A. What is transcription. *Grammatik, Semantik, Textlinguistik*. Tübingen, 1985. Bd. 1. S. 37–48.